

Поняття та критерії дієздатності суб'єктів права

І.С. Окунєв
кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

Статтю присвячено актуальним питанням дієздатності в контексті теорії правового статусу суб'єктів права. Автор дійшов висновку, що дієздатність суб'єктів права має важливе значення для розроблення методологічних питань правової науки, а також вирішення конкретних практичних питань вдосконалення і впорядкування законодавства. За результатами дослідження сформовано поняття дієздатності суб'єктів права, окреслено інститути, що визначають їх дієздатність (ліцензування; акредитація; сертифікація; атестація), а також критерії дієздатності суб'єктів права.

Ключові слова: суб'єкт права, правовий статус, дієздатність, критерії дієздатності, ліцензування, акредитація, сертифікація; атестація.

Стаття посвящена актуальним вопросам дееспособности в контексте теории правового статуса субъектов права. Автор приходит к выводу, что дееспособность субъектов права имеет большое значение для разработки методологических вопросов правовой науки, а также для решения конкретных практических вопросов совершенствования и упорядочения законодательства. По результатам исследования сформулировано понятие дееспособности субъектов права, раскрыты институты, определяющие их дееспособность (лицензирование; аккредитация; сертификация; аттестация), а также критерии дееспособности субъектов права.

Ключевые слова: субъект права, правовой статус, дееспособность, критерии дееспособности, лицензирование, аккредитация, сертификация, аттестация.

This article is devoted to topical issues of the legal capacity in the context of the theory of the legal status of subjects of law. The author comes to the conclusion that legal capacity of subjects of law is essential for the development of the legal science methodological issues and also for solving of certain practical issues of legislation improving and codification. As a result, the author analyzes the concept of legal subjects capacity, determines the criteria of legal subjects capacity, analyzes institutions that determine their legal capacity (licensing; accreditation; certification; certification).

Keywords: subject of law, legal status, legal capacity, criteria of the legal capacity, licensing, accreditation, certification, certification

Постановка проблеми

Дослідження проблем правового статусу суб'єктів права нерозривно пов'язане з питанням їх дієздатності, оскільки з набуттям дієздатності суб'єкт права набуває можливість самостійно здійснювати права та обов'язки, а отже, займає певне місце в системі правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У теорії держави та права питання дієздатності суб'єктів права досліджували С.С. Алексєєв, Н.В. Вітрук, С.Ф. Кечек'ян, Н.І. Матузов, О.В. Міцкевич, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун та інші вчені-правознавці.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

До цього часу конструкція дієздатності не є остаточно сформованою, у зв'язку з чим потребує додаткового теоретичного осмислення.

Формулювання цілей статті

З урахуванням викладеного метою цього дослідження є розкриття деяких питань дієздатності суб'єктів права як складової частини теорії правового статусу суб'єктів права.

Виклад основного матеріалу дослідження

У юридичній літературі та чинному законодавстві України набуття дієздатності особою за загальним правилом пов'язується з досягненням певного віку, як виключення – з інших обставин (реєстрація шлюбу особою, що не досягла повноліття та ін.). З іншого боку, настання дієздатності визначається моментом усвідомлення себе волею, на що вказано й у юридичній літературі [1, с. 171].

Отже, настання дієздатності визначається такими критеріями, як вік і розумність. Водночас, у законі простежується певна непослідовність законодавця, що проявляється в його прагненні пов'язати дієздатність з критеріями, зазначеними вище. З цього приводу Д.І. Мейер писав про те, що і старіння здійснює певний вплив на юридичний стан фізичної особи [2, с. 76].

Дослідження сучасних норм законодавства України (п. 1 ч. 1 ст. 37 Закону України «Про державну службу» від 17 листопада 2011 р. №4050-VI, ст. 18 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 р. №2493-III та ін.) дає змогу стверджувати, що вказані норми подекуди встановлюють вікові обмеження, наприклад, граничний вік перебування на державній службі, на службі в органах місцевого самоврядування тощо.

Вважаємо, що встановлені законом зазначені вікові обмеження, пов'язані з можливістю здійснення певних видів діяль-

ності, дають підстави вважати, що поряд із нижньою віковою межею настання дієздатності, у суб'єктів права реально існує й верхня вікова межа дієздатності. Поряд з віковими існують також інші обмеження, встановлені законодавством, що не відносяться до вікових обмежень, зокрема, пов'язані зі станом здоров'я, наявністю певної освіти, фізичною підготовкою (наприклад, ст. 17 Закону України «Про міліцію» від 20 грудня 1991 р. №565-XII).

Таким чином, з наведеного вбачається обмеження саме дієздатності, можливості здійснення суб'єктом права конкретних видів діяльності, що виходять за межі встановлених законом критеріїв визначення дієздатності (досягнення певного віку, розумність).

У літературі виділяється низка обставин, що впливають на право- і дієздатність особи. Так, О.В. Міцкевич у якості законних умов обмеження правосуб'єктності виділяв стан здоров'я (фізичного або психічного), прийняття судового рішення (як міра покарання винної особи). Крім того, відносно обмеження дієздатності психічно хворих ним називається можливість ухвалення рішення суду про визнання особи недієздатною [3, с.78-81].

З урахуванням викладеного можна стверджувати про відсутність чіткого розмежування обставин, що впливають на правоздатність і дієздатність у законодавстві та юридичній науці, та відповідно про нечіткість розмежування зазначених понять.

З урахуванням зазначених критеріїв, покладених в основу конструкції дієздатності, вона має сенс лише для індивідуальних суб'єктів права – фізичних осіб. Відносно використання конструкції дієздатності щодо юридичних осіб у літературі висловлюються певні заперечення та сумніви [4, с. 121; 5, с. 93]. Це дає змогу констатувати, що конструкція дієздатності дотепер остаточно не сформувалася, не стала загальною для всіх суб'єктів права.

Юридичні особи набувають цивільних прав та обов'язків і здійснюють їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів і закону. Як справедливо

во зазначає Б. Віндшейд, для юридичних осіб визначати власні дії необхідно інакше, ніж для людини. Дії юридичної особи є діями фізичної особи від імені юридичної особи. Слід зазначити, що закон, визначаючи дієздатність як здатність набувати та здійснювати права та обов'язки, не враховує такий аспект, як готовність здійснення особою різних функцій суб'єкта. Дієздатність, на нашу думку, повинна передбачати діяльнісну здатність, здатність з точки зору зовнішніх умов, факторів.

Отже, на нашу думку, дієздатність – це реальна здатність (можливість готовності) особи до здійснення функцій суб'єкта права з точки зору передумов (організаційних, майнових та інших), визначених законом (залежно від виду суб'єкта права). Відповідно до цього, інститутами, що визначають, на нашу думку, дієздатність суб'єктів права, їхню готовність до здійснення окремих видів діяльності є інститути ліцензування, акредитації, сертифікації, атестації тощо.

Ліцензування. За загальним правилом види діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до законів, не можуть здійснюватися без отримання ліцензії. Право на здійснення ліцензованого виду діяльності виникає в силу створення необхідних передумов для здійснення такої діяльності (дотримання ліцензійних умов встановлених для відповідного виду діяльності). В основу інституту ліцензування покладено дозвільний принцип, що забезпечується прямим державним контролем за учасниками правовідносин, проведенням перевірок з боку уповноважених органів за здійсненням ліцензованої діяльності, можливістю припинення дії ліцензії, правом вимагати здійснення певних дій від володільців ліцензій, застосування штрафних санкцій до порушників ліцензійних умов (наприклад, Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р. N1775-III).

Акредитація. Інститут акредитації використовується відносно колективних суб'єктів права та індивідуальних суб'єктів права. Відповідно до цього нормативні положення, які встановлюють правила та

умови акредитації для різних суб'єктів і видів діяльності, відрізняються різноманітністю підходів відносно регулювання процедури акредитації, що у свою чергу обумовлює необхідність у прийнятті загального нормативно-правового акта з питань акредитації.

Сертифікація. Сертифікація продукції, робіт, послуг (інших об'єктів) є спеціальною процедурою, дотримання якої забезпечує суб'єкту права можливість бути учасником відносин і діяльності, що пов'язана з виробництвом і реалізацією окремих груп товарів, виконанням деяких робіт або послуг.

Отже, дієздатність суб'єктів права може визначатися не тільки щодо певного єдиного виду діяльності або декількох видів діяльності (і відповідно до здійснення прав і обов'язків, що виникають при цьому), а й щодо виробництва окремого виду продукції, здійснення певного виду робіт або послуг.

Сертифікація (як процедура ліцензування та акредитації) характеризує безпосередню здатність (готовність) суб'єкта права здійснювати функції виробника товару (виконавця роботи, послуги).

Атестація. До однієї з процедур, що визначає здатність особи здійснювати певні функції суб'єкта права відноситься процедура атестації. Атестація також використовується в різних сферах соціальної діяльності до різних суб'єктів права, у тому числі фізичних та юридичних осіб (організацій).

Нормативно-правові акти, що регулюють процедуру атестації, рішення про атестацію суб'єкта права, за загальним правилом, розглядають як таке, що одночасно породжує для суб'єкта, що підлягає атестації, особливе право – право на здійснення певної діяльності, право на заняття конкретної посади тощо.

Процедура атестації в змістовому плані істотно відрізняється залежно від того виду діяльності, функцій, відносно яких атестується суб'єкт права. Відповідно критерії, за якими відбувається оцінка суб'єкта, що атестується; форма випробувань (письмовий іспит, тест, співбесіда, пере-

вірка практичних навичок тощо); порядок визначення результатів атестації; строки проведення; форма документа, що підтверджує проходження атестації (свідчення, посвідчення, атестат), не співпадають за видами атестації. Вважаємо, що для того щоб атестація мала значення форми визначення дієздатності особи, вона повинна мати правовий характер, бути формалізованою правовою процедурою; однією з головних цілей атестації повинно бути визначення готовності особи до здійснення (реалізації) відповідних функцій; задовільна атестація повинна бути передумовою (підставою) для здійснення суб'єктом певної діяльності (реалізації деяких прав і обов'язків).

Викладене також вказує на необхідність у прийнятті загального нормативно-правового акта з питань атестації.

Слід зазначити, що є й інші форми визначення дієздатності суб'єктів права. Ідеться про передбачену законом можливість встановлення випробування при прийнятті на роботу (ст.ст. 26, 27, 28 Кодексу законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII). Таку форму визначення дієздатності характеризує відсутність чітких формалізованих критеріїв, відповідно до яких встановлюється відповідність особи роботі, що їй доручається, а також особливості строків та порядку її проведення. З погляду порядку її проведення випробування цю форму відрізняє відсутність іспитів, тестів, співбесід, перевірок тощо. Сама робота особи, її результати є об'єктом контролю, визначення готовності особи до її здійснення.

Розглядаючи проблему дієздатності суб'єкта права, необхідно зупинитися на питанні загальних критеріїв визначення дієздатності суб'єктів права, які, на нашу думку, можна розподілити на кілька груп.

До першої групи умов відносяться ті, що характеризують готовність суб'єкта права з точки зору його волі, здатності приймати правові рішення (вольовий критерій). Саме воля визначає особу, як суб'єкта права, хоча має різні якісні стани, рівні зрілості.

Щодо фізичних осіб формальним кри-

терієм визначення зрілості згідно із законом є вік. Цей критерій містить в собі також певний елемент свавілля. Можливі при цьому відхилення реального стану волі від деякої умовної норми, на яку орієнтується закон, ураховуються за допомогою різних процедур, що доповнюють віковий критерій. Зокрема, процедури визнання фізичної особи недієздатною, процедури обмеження дієздатності тощо.

Відносно юридичних осіб формально закріплений принцип настання дієздатності одночасно з виникненням правоздатності. Водночас, стосовно деяких видів діяльності, а також окремим суб'єктам права встановлені спеціальні процедури, що дають змогу встановити готовність їхньої волі до прийняття правових рішень (ліцензування, атестація, інші спеціальні процедури).

Однак на практиці існувала (і частково досі існує) необхідність визначення недієздатності юридичної особи безвідносно до конкретного виду діяльності в ситуації фактичного припинення нею діяльності та за відсутності відомостей про місцезнаходження його органу і засновників з метою ліквідації юридичної особи. Це проблема так званих мертвих підприємств. Коли у юридичної особи відсутні органи, здатні приймати рішення (відсутні особи, що повинні їх приймати), то має бути передбачена процедура визначення її недієздатності та його ліквідації на цій підставі. Водночас, у законодавстві відсутні норми, що прямо визначають таку причину ліквідації юридичної особи як настання її недієздатності.

До другої групи умов належать організаційні (внутрішні та зовнішні). Внутрішні організаційні умови стосуються перш за все організацій: юридичних осіб, їх внутрішнього устрою, системи взаємовідносин, їх органів, учасників тощо. Наприклад, при перевищенні максимальної кількості учасників товариство з обмеженою відповідальністю підлягає перетворенню на акціонерне товариство протягом одного року, а після цього строку – ліквідації в судовому порядку, якщо кількість його учасників не зменшиться до встановленої межі

(ч. 1 ст. 141 Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. №435-IV).

Зовнішні організаційні умови стосуються видів діяльності (функцій), що здійснюються суб'єктом права. Наприклад, для отримання ліцензії на здійснення певного виду господарської діяльності суб'єкт права повинен відповідати встановленим ліцензійним умовам для провадження діяльності відповідного виду.

До третьої групи умов, що визначають дієздатність суб'єктів права, можна віднести умови, що характеризують майновий стан (положення) особи. До їх числа, на наш погляд, відносяться умови щодо мінімального розміру статутного капіталу юридичних осіб, з метою гарантування інтересів його кредиторів (наприклад, ч. 4 ст. 24 Закону України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. №XII, ч. 2 ст. 30 Закону України «Про страхування» від 7 березня 1996 р. №85/96 – ВР, ст. 31 Закону України «Про банки та банківську діяльність» від 12 липня 2000 р. №2121-III). Майновий стан як критерій визначення здатності особи бути суб'єктом права, на наш погляд, найбільшою мірою виявляється в законодавстві про банкрутство (див. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 р. №2343-XII). Головне значення юридичної процедури банкрутства, як уявляється, полягає саме у визнанні нездатності особи на майновій підставі бути суб'єктом права.

Четверту групу умов, що визначають дієздатність суб'єктів права, складають умови, які характеризують можливості правової взаємодії особи, участі в правових зв'язках, відносинах з іншими суб'єктами права.

Здатність суб'єкта права вступати у правові відносини з іншими суб'єктами права є важливою складовою загального стану його дієздатності. Однак трапляються випадки коли суб'єкт права через свої фізичні або психічні вади, причини соціального порядку не може самостійно реалізувати свої права, взаємодіяти з іншими суб'єктами права. З метою захисту прав та інтересів цієї групи суб'єктів, законом

встановлено деякі спеціальні положення, що визначають їх дієздатність. Наприклад, обов'язкова участь захисника забезпечується в кримінальному провадженні щодо осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права, – з моменту встановлення цих вад (п. 3 ч. 2 ст. 52 Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI). Отже, відносно осіб, які не здатні внаслідок фізичних (психічних) вад здійснювати деякі види діяльності, функції суб'єктів права, у сучасному праві можна говорити про обмеження, що стосуються здійснення конкретних видів діяльності, функцій.

Обмеження можливості суб'єкта права брати участь у певних правових відносинах, здійснювати відповідні функції може бути обумовлено також причинами статусного порядку (правовим статусом). Наприклад, здійснення підприємницької діяльності забороняється органам державної влади та органам місцевого самоврядування ч. 4 ст. 43 Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV) тощо. У цьому разі не йдеться про загальне обмеження дієздатності такої категорії суб'єктів, а лише про видове обмеження стосовно здійснення підприємницької діяльності, що пов'язане з особливим статусом вказаних осіб. Подібні обмеження, пов'язані з юридичним положенням суб'єкта права, М.М. Коркунов відносив до обмежень, що витікають із несумісності відомих юридичних відносин [6, с. 148]. На відміну від обмежень, що стосуються дієздатності неповнолітніх осіб, ці обмеження мають на меті забезпечення захисту інтересів інших осіб (третіх осіб) від можливих зловживань з боку суб'єкта владних повноважень або підприємницької діяльності.

П'яту групу умов, що визначають дієздатність суб'єктів права, становлять нормативні умови, що характеризують функціональні можливості (якості, здібності) суб'єкта права. Звичайно такі умови встановлюються статутами, іншими установчими актами організацій; посадовими інструкціями; положеннями про атестацію; про ліцензування; актами, що регламен-

тують порядок здійснення окремих видів діяльності, законами, що визначають статус суб'єкта права тощо. До числа таких умов, що визначають можливість індивіда або персоналу юридичної особи здійснювати певну діяльність, відносяться: умови про наявність освіти, спеціальних знань, певного досвіду, стажу роботи, окремих навичок, володіння деякими особистими або діловими якостями, фізичними даними, творчими здібностями тощо. Законодавець враховує функціональні здібності, властивості суб'єкта права при визначенні його дієздатності не тільки як атестаційні або ліцензійні критерії.

До шостої групи обставин, що визначають дієздатність осіб, умовно іменовані як «поведінкові умови», можна віднести: скоєні особами правопорушення і прийняті відносно них рішення про застосування окремих видів покарань або встановлення факту порушення. Так, М.М. Коркунов, надаючи особливе значення заходам примусу в контексті обмеження дієздатності, виділяв цю групу правових обмежень, іменував такі обмеження «карними». Чинне законодавство містить чимало прикладів, коли можливість суб'єкта займатися певним видом діяльності, зайняти певну посаду обумовлюється відсутністю його протиправних дій і застосуванням до нього заходів юридичної відповідальності. Так, особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, одержання неправомірної вигоди та інші корисливі злочини, не можуть займати в товариствах керівні посади і посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю (наприклад, ч. 3 ст. 23 Закону України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. №ХІІ).

Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-ІІІ (п. 3 ч. 1 ст. 51, ч. 3 ст. 52, ст. 55) передбачає такий вид покарання, що тягне обмеження дієздатності, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. №8073-Х (далі – КУпАП) також передбачає такий вид адміністративного стягнення, що обмежує дієздатність. Ідеться про позбав-

лення спеціального права, наданого громадянинові (права керування транспортними засобами, права полювання) (п. 5 ч. 1 ст. 24 КУпАП). При позбавленні спеціального права, наданого фізичній особі, обмежується не просто сама реальна можливість здійснення відповідних видів діяльності, а встановлюється юридичне обмеження, обмежується дієздатність особи.

Крім зазначених кодексів існує низка інших нормативно-правових актів, що містять «карні обмеження» дієздатності суб'єктів права.

В особливу групу умов, обставин можна виділити юридично-політичні обставини, чинники, що впливають на дієздатність суб'єктів, які породжені здебільшого причинами політичними (зокрема, державна належність). Для української правової системи розподіл, зокрема, фізичних осіб на громадян, іноземців і осіб без громадянства залишається однією з головних класифікацій, що має на меті розмежувати їхню дієздатність і правовий статус.

Настання дієздатності є значущою обставиною як для самого суб'єкта, визначеного дієздатним, так і для оточуючих. Таке визнання, на думку Н.Л. Дювернуа, повинно знаменуватися для загального відома якою-небудь зовнішньою ознакою, наприклад, для римлян *toga praetexta* змінювалася іншим одіянням, *toga virilis*, носінням яких-небудь знаків, позначень [7, с. 332-333]. Сучасне право України сприйняло цю конструктивну ідею. Можна привести безліч прикладів, коли вказівка на дієздатність особи міститься в його найменуванні, інших позначеннях («акціонерне товариство», «страхова компанія», «банк», «кредитна спілка» тощо) (наприклад, ст. 2 Закону України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. №ХІІ, ч. ч. 5, 6 ст. 2 України «Про страхування» від 7 березня 1996 р. №85/96 – ВР, ст. 15 Закону України «Про банки та банківську діяльність» від 12 липня 2000 р. №2121-ІІІ).

Висновки

Слід зазначити, що дієздатність суб'єктів права є невід'ємною частиною теорії правового статусу суб'єктів права, має

важливе значення як для розроблення методологічних питань правової науки, так і для вирішення конкретних питань практики вдосконалення і впорядкування законодавства, що не є досконалим з цих

питань. Теоретичне осмислення категорії дієздатності та її критеріїв дає змогу глибше та повніше з'ясувати проблеми правового статусу суб'єктів права, що вимагає подальших теоретичних досліджень.

Література

1. *Трубецкой Е. Н.* Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой. — М. : Т-во Типографии А. И. Мамонтова, 1913. — 227 с.
2. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право : Чтения, изданные по запискам слушателей : С приложением очерка русского вексельного права, биографий и портретов Д. И. Мейера и А. И. Вицына и трех указателей / Д. И. Мейер ; под ред. А. Вицына. — [8-е изд.]. — С.-Петербург : Типография Д. В. Чичинадзе, 1902. — 676 с.
3. *Мицкевич А. В.* Субъекты советского права / А. В. Мицкевич. — М. : Госюриздат, 1962. — 211 с.
4. *Синайский В. И.* Русское гражданское право / В.И. Синайский ; ред. кол. тома : В. С. Ем, А. Г. Долгов. — М. : Статут, 2002. — 638 с.
5. *Шершеневич Г. Ф.* Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Шершеневич Г. Ф. — М. : Фирма «Спарк», 1995. — 556 с.
6. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. — [9-е изд.]. — СПб : Издание Юридического Книжного Магазина Н. К. Мартынова, 1909. — 354 с.
7. *Дювернуа Н. Л.* Чтения по гражданскому праву : Т. 1 : Введение и часть общая : Вып. 1 — 1902 ; Вып. 2 : Лица. Вещи, 1902 ; Вып. 3 : Изменение юридических отношений. Учение о юридической сделке, 1905. Т. 1 : Вып. 1-3 / Н. Л. Дювернуа. — [4-е изд.]. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. — 959 с.